

Eş'arîlerin Maniheist Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri

The Ash'ârîs' Criticisms of Manichaeen Theology and Cosmology

Yakup HAFIZOĞLU

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İHL. Meslek Dersleri Öğretmeni, Malatya/Türkiye
Dr., Ministry of National Education, İHL. Vocational Lessons Teacher, Malatya/Türkiye
hafizoglu79@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2008-9060

DOI: 10.47425/marifetname.885647

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 23 Şubat /February 2021

Kabul Tarihi | Accepted: 08 Nisan /April 2021

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran /June 2021

Atıf | Cite as

Hafizoğlu, Yakup. "Eş'arîlerin Maniheist Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri [The Ash'ârîs' Criticisms of Manichaeen Theology and Cosmology]"

Marifetname. 8/1 (Haziran/2021) s. 247-276

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Siirt University Faculty of Divinity. Siirt/Turkey.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marifetname>

mail: sifdergisi@gmail.com

Eş'arilerin Maniheizt Teoloji ve Kozmoloji Tenkitleri

Öz: Kelâm ilmi, inanç esaslarını kesin deliller kullanarak akli zemine oturtmaya çalışan ve aynı zamanda inançlar etrafında oluşan şüpheleri izale eden savunmacı bir ilim dalıdır. İslam inanç esasları içerisinde Allah'ın varlığını ve birliğini ifade eden tevhid, ayrı bir önemi haizdir. Düalist (iki tanrılı) inançlar ise İslâm'ın tevhid ilkesinin karşısında yer almaktadır. Yedinci yüzyılda İran'ın fethedilmesiyle Müslümanlar düalist inanca sahip Mecûsî ve Maniheizt halklarla aynı coğrafyada yaşamaya başladılar. Maniheiztlerin iki ezeli karşıt güç olan Işık (İyi) ile Karanlık (kötü) düalitesine dayanan Tanrı tasavvuru tevhid eksenli İslâm için tehdit oluşturmuştur. Maniheiztlerin iki zıt prensibini Nur ve Zulmet şeklinde isimlendiren kelâm bilginleri onların Tanrı tasavvurunu akli ve nakli delillerle tenkit etmişlerdir. Bu araştırmada yöntem olarak öncelikle Maniheizt inancın Tanrı tasavvuru ve kozmoloji anlayışları incelenmiş ve daha sonra da Eş'ari gelenekte özellikle mütekaddimûn dönemi âlimlerinin bunlara yöneltmiş oldukları tenkitlerin tespit ve değerlendirilmesi yapılmıştır. İslam düşünce geleneğini anlama ve yorumlamaya katkı sunacağını düşündüğümüz araştırmamız, aynı zamanda yerel ölçekte konuyu bilinir kılmayı ve konu hakkında bundan sonraki araştırmacıların ilgisini konuya yöneltmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Maniheizm, Nur, Zulmet, Kozmos

The Ash'aris' Criticisms of Manichaeism and Cosmology

Abstract: The Kalam is a branch of science that tries to put the principles of belief on the ground of reason by using definite proofs and also eliminates doubts that arise around beliefs. Tevhid, which expresses the existence and unity of Allah within the principles of Islamic belief, has a special importance. Dualist (with two gods) beliefs are against the Islamic principle of tevhid. With the conquest of Iran in the seventh century, Muslims began to live in the same geography as the Magi and Manichaeism people who had dualist beliefs. Based on the duality of Light (Good) and Darkness (Evil) two eternal opposing forces, the Manichaeism vision of God posed a threat to Islam's principle of tevhid. The theologians, who named two opposite principles of the Manichaeism as Nur and Zulmet, criticized their conception of God with rational and revelation evidence. Initially, the Manichaeism beliefs understanding of God and cosmology was examined in this study. Then, in the Ash'ari tradition, the criticism of the mukaddimûn scholars were determined and evaluated. It is thought that our research will contribute understanding and interpreting the Islamic thought tradition. At the same time, it is aimed to make the subject known at the local scale and to direct the attention of future researchers to the subject.

Keywords: Kalam, Manichaeism, Nur, Zulmet, Cosmos

Giriş*

Arap yarımadasında doğan İslam vahyi, Rum ve İran topraklarının fet-hedilmesiyle kadim doğunun inanç ve kültürleriyle yüzleşti. Bu coğrafyada yaşayan Yahudi, Hıristiyan ve dualist inançlar özellikle eski merkezleri Irak olan Maniheistler her ne kadar kendi inançları üzere yaşamaya devam etse-ler de Müslümanlarla aralarında teolojik ve düşünsel çatışmalar olmuştur.¹ Fethedilen bu topraklardaki düalist halklardan İslam'a girenler olmuştur. Ancak bunlar arasında Müslüman görünmekle birlikte maksatları İslam'ı içeriden tahrip etmek olan kimseler de bulunmaktaydı. Amaçları eski

* Bu makale 26.06.2020 tarihinde tamamladığım, “Kelâmda Düalist Teoloji Eleştirisi” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ De Boer (1946) Düalist öğretilerin doğrudan doğruya veya Maniheist ve diğer diğer Gnostik inançlar aracılığıyla kelâmi ihtilaflar üzerinde etkileri olduğunu belirtir. Bk. Boer, Tjitze J. De Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 29; Ebü'l-Alâ Afifi (1966), tasavvuf ilminde İlahî sevgi etrafında geliştirilen teorilerin ilk çekirdeklerinin İslâm toplumunda Hıristiyan, Maniheist ve Yeni-Eflâtüncü gibi yabancı te'sirler altında yeşer-diğini ifade eder. Bu anlamda İlahî aşk konusunda ilk ortaya çıkan ekol Basra ekolü olmuştur. Bu ekol zındıklar veya zâhid zındıklar diye bir lakapla anılan kimseler arasında ortaya çıkmış-tır ki bu ekolün başını çekenler arasında Rabiât'ul-Adeviyye (v.185/801) gibi zevât zikredil-dir. Afifi, bunların Maniheizm'den etkilendiklerini zira onların, kendilerine özgü bir ilâhî aşk felsefesiyle bilindiklerine dikkat çekmektedir. Ayrıntılar hakkında bk. Ebu'l-A'lâ Afifi Afifi, *Tasavvuf İslam'da Manevi Devrim*, çev. H. İbrahim Kaçar - Murat Sülün (İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1996), 229, 233-234; Mustafa Akman, *İbn-i Arabî, Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 387; A. Yaşar Ocak, Maniheizm'in Türkler üstün-deki etkisinin gerçekte sanılandan daha fazla olduğuna belirtir. Örneğin, Bektaşiliğin temel prensiplerinden olan “eline, diline ve beline sahip olma” ilkesi Maniheizm'deki “ağıza, ele ve bele mühür” şeklinde ifade edilebilecek olan üç mühür prensibinden alınmıştır. Yine, ona göre Bektaşî ve Kızılbaş zümrelerinde büyük bir titizlik ve sadakatle yüzyıllardan beri yapılagelen Ayn-ı Cem'in de köken itibarıyla Maniheistlerin kadın erkek karışık olarak yaptıkları ayinlerle bir ilgisi olduğuna işaret etmektedir. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 97, 178-179; İlk İslâmî dönemlerde Ma-niheist inanış Müslüman düşünce üzerinde etkili oldu. Abbasiler döneminin ilk devirlerinde zındıklıkla suçlanan Ebu'l-Atahiyye (v.213/828), Salih b. Abdulkuddüs (v.167/783) ve daha başka süflerin düşünceleri süfi zâhidlerin düşünceleriyle çok benzer görülüyordu. Sözelimi Maniheistlerin sürekli yeryüzünde gezmeleri, özgün tapınaklarına kapanıp ibadete dalmaları, sema yapmaya ve musikiye aşırı ilgileri; aynı zamanda şiir ve ilâhîlere düşkünlükleri de onların hem düşüncelerinin hem öğretilerinin ve hem de günlük yaşantılarında sergiledikleri tavırları-nın, süflerin düşünce ve tavırlarını, öğretilerini ve dolayısıyla süflerin onlardan önemli ölçüde etkilenmiş olduklarını düşündürüyor. Geniş bilgi için bk. Abdülhüseyn-i Zerrinküb - Nimet Yıldırım, “Antik İran'ın Mirâsı”, *Doğu Esintileri* 5 (2016), 151, 153.

inançları ile İslam'ı birbirine karıştırmak olan bu kimseler kadim doğu dinlerine ait görüşlerini Müslüman kimliği altında yaymaya çalışmışlardır.²

İslam'ın ilk entelektüel aydınları olan Müslüman kelamcılar, düalist teoloji karşısında tevhid akidesini korumak için bir yandan Kur'an'ın teolojik eksenini belirlemeye, diğer yandan da temelini kadim doğu inançlarından ve kültürlerden alan düalist Tanrı tasavvuru ile bundan mütevellit kozmoloji anlayışını çürütmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Eş'ari gelenek bilgilerinin Maniheizm teolojisi ve kozmolojiye yönelik tenkitlerinin kayda değer bir önemi bulunmaktadır.

Maniheizm, kurucusu Mani b. Fattak (Fâtik-Futtuk)³ tarafından MS. III. yüzyılda Sasâni kralı Sâbur b. Erdeşir zamanında ortaya çıkan gnostik ve düalist karakterli bir inançtır. Bu inanç, İran'ın İslam'a karşı kültürel üstünlüğünü savunan zümrelerin temel dayanaklarından biri olmuştur.⁴ Klasik kaynaklarda kendisini Hz. İsa'nın müjdelediği Faraklit olduğunu iddia eden Mani'nin, görüşlerini Hristiyanlık ve Mecûsilik'ten çıkardığı ileri sürülmüştür. Aynı şekilde kitapları yazarken kullandığı üslubu da

² Ali Abdulfettah el-Mağribî, “Kadim Doğu Düşüncesi İle İslam Düşüncesi Arasındaki İlişki Üzerine”, çev. İbrahim Aslan, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 125-129; Fethi Kerim Kazanç, “Klasik Kelâmî Tartışmaların Doğuşu Ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 195-199.

³ Gerçek adının ne olduğu bilinmeyen Mani'nin babası Haskâniyeli Futtak Babek b. Ebi Berzam, annesi ise Meys veya Marmaryem adıyla bilinmektedir. Değişik dillerde Manys, Mancius, Manes, Manichios, Manytos, Manetis şeklinde farklı kelimelerle de ifade edilen Mani isminin, Aramî dilinde “mânâ” ışık-aydınlatan anlamına geldiği ve bunun özel bir isim olmayıp bir unvan ve saygı ifadesi olarak kullanıldığı belirtilir. Mani'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *Kitâbul-fibrîst li'n-Nedîm*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997), 398-399; Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Emîr Ali Mehnâ - Ali Hasan Faûr (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2001), 1/290; Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (İstanbul: Berikan Yayınevi, 2015), 129; İskender Oymak, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 67-68.

⁴ Müslümanlar İran'ı fethettiklerinde dinî içerikleriyle beraber İran'ın kültürel mirasının bir sembolü haline gelen Maniheizm, bu topraklarda İslâm'a karşı bir muhalefet rolü üstlenmişti. Bu nedenle Maniheizm, İran'ın Araplar üzerindeki kültürel üstünlük iddialarının ve buna dayalı eğilimlerin bir parçası haline gelmiştir. Geniş bilgi için bk.J. Christoph Bürgel, “Müslümanların Diğer Dinlere Bakışı”, çev. Fuat Aydın, ed. Jacques J. Waardenburg (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 110; Seyithan Can, “İlâhî Sıfatlar Probleminin Ortaya Çıkışında Çok Kültürlü Ortamın Etkisi”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (30 Aralık 2020), 437.

Farisî ve Süryanilerden aldığı⁵ dolayısıyla onun Hristiyanlık ile Mecûsilik arasında bir din ihdas ettiği düşünülmektedir. Mani, Hz. İsa'yı peygamber olarak kabul ederken Hz. Musa'nın peygamberliğini kabul etmemiştir.⁶ Maniheizm'de yer alan Hristiyan fikirlerin, Markiyon (Merkûniyye)⁷ ve Bardaysan (Deysâniyye)⁸ alınan bazı terim, şekil ve adetlerden ibaret olduğu da ileri sürülmektedir.⁹

Mani, kurduğu inanç sisteminin merkezine, iki özgün ilke olarak iyi olan Işık ile kötü olan Karanlık'ı yerleştirmiştir. O, bütün iyi şeylerin kökenini Tanrı'ya atfederken, kötü yapıları şeytanın üretimine dayandırmıştır. Maniheizm sisteminin ana temeli, iyi olan Tanrı'ya, kötü bir şeyi yaratmayı dayandırmanın imkânsızlığı üzerine kuruludur.¹⁰ Mani, Hristiyanlara hi-

⁵ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-fibrîst li'n-Nedîm*, 398-399; Düaliteyi oluşturan tanrılardan biri olan Nur (Aydınlık) Tanrısı'nın İnan geleneğine uygun olarak Zurvan (Zervan) şeklinde adlandırılması da Mecûsi inancın etkisini göstermektedir. Bk. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/575.

⁶ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-frak* (Beyrut: Darü'l-Âfaki'l-Cedide, 1982), 332; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/290; İbn Nedîm, Mani'nin kitaplarında diğer peygamberleri yalancılıkla itham edip küçük düşürdüğünü, onları hatalı bulduğunu, şeytanın onları ele geçirdiğini ve onların dilleriyle konuştuğunu, hatta kitaplarında bazılarında örneğin Hz. İsa gibi peygamberlerden bazılarının şeytan olduğunu iddia ettiği bilgisini aktarır. Bk. İbn Nedîm, *Kitâbu'l-fibrîst li'n-Nedîm*, 407.

⁷ Sinoplu bir papazın oğlu olan Markiyon tarafından kurulan ve Hristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak görülen Markiyonizm (İslâmî kaynaklarda Merkûniyye, Batı kaynaklarında Marcionista ve Marcionites olarak geçen) düalist karakterli bir inançtır. Markiyon, Eski Ahit'teki Yahudilerin Tanrısını adalet ve gazapla tanımlarken Yeni Ahit'teki İsa'nın Tanrısını sevgi ve merhametle ilişkilendirmiştir. Konu hakkında ayrıntılı açıklamalar için bk. Robert L. Wilken, "Marcion", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (USA: Thomson Gale, 2005), 8/5700-5701; Perry J. Cahall, "History of Church I. Early", *New Catholic Encyclopedia Supplement*, ed. Robert L. Fastiggi (USA: Gale, 2010), 265; Bülent Şenay, "Merkûniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/270-271.

⁸ İbni Deysan'ın kurucusu olduğu ve onun adına izafeten İslâmî kaynaklarda "Deysâniyye" şeklinde adlandırılan fırka, Süryanice'de "Bar Daysan" Batılı kaynaklarda "Bardaisan", "Bardesanes" isimleriyle anılır. Deysâniyye, gnostik bir fırka olup; Nur ve Zulmet karşıtlığına dayanan kozmik âlem düalizmini savunmuştur. Bu inançla ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliyye*, thk. Carl Eduard Sachau (Leipzig, 1878), 207; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve ihtilâfi'l-musallîn* (Almanya, 1980), 338; Şehristânî, *el-Milel*, 1/296-297; Mustafa Öz, "Deysâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/270-272.

⁹ Karl Bihlmeyer - Herman Tuchle, *I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, çev. Antun Göral (İstanbul: Güler Matbaası, 1971), 111.

¹⁰ Charles Wand Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan* (London: Williams and Norgate, 1912), 132; John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*

taben, Tevrat'ın ilahî bir kitap olmayıp şeytan işi olduğunu, aziz Pavlus'un yazdığı mektupların bir değeri olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre gerçek İsa aslında ışığın habercisiydi, onun bedensel hayatı ve ölümü ise sadece bir dış görünüşten başka bir şey değildir. Bu nedenle kendisini, İsa'nın haber verdiği ve yarım kalan eserini tamamlayacak olan Kutsal Ruh (Faraklit) olarak tanıtmıştır.¹¹

1. Maniheizm'in Tanrı Tasavvuru

Maniheizm'deki Tanrı inancının temelini, Mecûsilikte olduğu gibi “Nur-İyi ve Zulmet-Kötü” iki karşıt gücün düalitesi oluşturmaktadır. Bu nedenle Mecûsilik gibi Maniheizm için de düalizm ayırt edici bir özelliktir. Yine Maniheizm'deki teslis inancı üzerinde Hristiyanlık etkileri de görülmektedir. Nitekim Maniheizm'deki teslis inancının ana unsurlarını oluşturan ve İran'da Zurvan ile özdeşleştirilen “Yücelik Babası”, “ilk insan” ve “canlıların anası” üçlemesi Hristiyanlıktaki “baba”, “oğul” ve “kutsal ruh” üçlemesiyle örtüşmektedir.¹²

Dinler tarihi araştırmaları ve Maniheizm'le ilgili müstakil çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, Maniheizm inancının özgün olmadığı, teolojik alt yapısının bulunduğu coğrafyadaki Hristiyanlık, Mecûsilik, Deysâniyye ve Hristiyanlığın sapkın bir kolu olarak değerlendirilen Merkûniyye ile yakın bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

1.1. Birbirine Karşıt İki Tanrısal Töz: Nur ve Zulmet

Maniheizm'in özü, âlemin Nur (Aydınlık)¹³ ve Zulmet (Karanlık) ol-

(Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1813), 1/190.

¹¹ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları, 1960), 103; John Alzog, *History of The Church* (New York: Benziger Brothers, 1912), 1/337-339; Sean Martin, *The Gnostics The First Christian Heretics* (Spain: Pocket Essentials, 2006), 66.

¹² Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 2/436-437; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 151; Maniheizm ile Hristiyanlık arasındaki ilişki hakkında geniş bilgi için bk. Johannes van Oort - Lindsay Jones, “Manichaeism: Manichaeism And Christianity”, *Encyclopedia of Religion* (USA: Thomson Gale, 2005), 8/5665-5668.

¹³ İslâm düşüncesinde Nur'un metafiziğe everilmesine yönelik modeller hakkında bk. Mahmut Ay, “Nur Kavramından (24/35) Nur Metafiziğine: Pragmatik Okumalar ve Eleştiri-

mak üzere iki kadim asıldan meydana geldiğine yönelik düalist Tanrı inancına dayanır. Bütün hayırlar Nur'dan ve bütün kötülükler ise Zulmet'ten ortaya çıkmıştır. Aydınlığın, şerre gücü yetmediği gibi şerrin de aydınlığa gücü yetmemektedir. Ancak Nur, birinci ilah (sayı olarak değil) olup o, Nur cennetlerinin kralı,¹⁴ kendi evreninin en büyüğü ve onun ruhunu teşkil eden, kendisinden hiçbir şeyin müstağni olmadığı bir varlıktır.¹⁵

Nitelik olarak birbirinden tamamen farklı karakterlere sahip olan Nur ve Zulmet'in her ikisi de kadimdir.¹⁶ Kuzeyde ikamet eden ve iyilik, bilgelik ve uysallık özelliklerini temsil eden ve hava, ateş, rüzgâr, su ve ışıktan¹⁷ oluşan Nur, "Yüceliğin Babası" ve "Işık Cennetin Kralı" şeklinde isimlendirilir. Nur, asla kötü meyveler vermeyen, iyi ve bereketli bir ağaca benzetilir. O, mutlak ışık ve sonsuz güzelliştir. Nur hakkında, kulesini izleyen bir bekçi, uykusuz bir çoban, gemisi asla batmayan ve nihayetinde ışık ve ölümsüzlük kıyılarına ulaşan bilinçli bir dümenci benzetmeleri de yapılmıştır.¹⁸

Ebü'l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153-54), Manî'nin kitaplarından Şâburkân'ın¹⁹ başında, ışık âlemi kralı hakkında bilgiler bulunduğunu belirtir. Buna göre ışık kralı, kendi arzında her tarafı kaplamakta ve arzı, düşman arzının sınırlarına kadar uzanmaktadır. Kendi dünyasının merkezinde durmakta olan ışık âleminin kralı, zâhir ve bâtın vasıflarına da sahiptir.²⁰

Ontolojik olarak Nur, hayır ve hâkim vasfına haiz iken, Zulmet bunun karşıtı olan şerir ve sefih sıfatları bünyesinde bulundurmaktadır.²¹ Nur'un

si", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 25/2 (2014), 97-107.

¹⁴ İbn Nedim, *el-Fibrîst*, 400.

¹⁵ Ebu'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdi Abdülcebâr, *el-Mugni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (el-Fırak Gayr-ı İslamiyye)*, thk. Muhammed Mahmud Kasım (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1958), 5/14.

¹⁶ Bîrûnî, *el-Âsârul-bâkiye ani'l-kurûni'l-bâliye*, 207.

¹⁷ Manî el yazmasında hava, ateş, rüzgâr, su ve ışığın Tanrı'nın özelliğini taşıdıkları ve adeta Tanrı'nın üzerine giydiği elbise gibi onunla beraber olduklarına dair şu ifadeler yer alır: "Zephir (seba esimi) Tanrı..Yel Tanrı, Işık Tanrı...Su Tanrı. Ateş Tanrı. Bunların hepsi Ezrua tanrı üstüne (elbise gibi) giyilip ona katılmışlardır." Bk. A. von. Le Coq, *Türkçe Mânî Elyazmaları*, çev. Fuat Köseraif (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 17.

¹⁸ Abolqasen Esmailpour, "Manichæan Gnosis and Creation Myth", ed. Victor H. Mair, *Sino-Platonic Papers* 156 (2005), 156.

¹⁹ Şâburkân, Manî'nin Sasanî kralı I. Şâbur b. Erdeşir'e ithafen Pehlevî dilinde yazdığı kitaptır. Bk. Bîrûnî, *el-Âsârul-bâkiye ani'l-kurûni'l-bâliye*, 207; İbn Nedim, *el-Fibrîst*, 53.

²⁰ Şehristânî, *el-Milel*, 1/293.

²¹ Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkullânî, *Kitâbu temhidi'l-evâil ve telhisi'd-delâil*

cevheri fazilet, iyilik, temiz ve saf, kokusu hoş ve görüntüsü güzeldir. O iyi, cömert ve fayda içerir. Meydana gelen tüm hayır ve doğruluk onun fiili olup özünde zarar ve şerden herhangi bir şey bulunmaz. Zulmet'in cevheri ise bunun tam aksine kirli, bulanık, kötü kokulu, çirkin görünüşlüdür. Onun özü şerli, cimri, ahmak ve zarar vericidir ki tüm şerler, zararlar, kederler ve bozgunculuklar ondan meydana gelmektedir.²²

İbn Nedîm, Nur cennetlerinin kralı olan Nur'un hilm, ilim, akıl ve basiret olmak üzere beş organı bulunduğunu diğer ruhanî organlarının da sevgi, iman, vefa, mürüvvet ve hikmet olduğunu ifade eder. Mani, Nur'un ezeli olduğunu ve onunla beraber hava ve arz olan iki şeyin daha ezeli olduğunu iddia etmiştir.²³

Nur ve Zulmet cevher, fiil ve yön açısından karşılaştırılarak ayrı ayrı özellikleri sıralanır. Nur'un cevheri, güzel, faziletli, cömert, berrak, temiz, güzel kokulu ve güzel görünümlü iken Zulmet'in cevheri, çirkin, eksik, aşağılık, bulanık, kötü kokulu ve çirkin görünüşlüdür. Nur'un özü/nefsi, iyi, kerim, hikmetli, faydalı ve bilgili iken Zulmet'in nefsi, kötü, değersiz, sefih, zararlı ve cahildir. Nur'un eylemi, hayır, salah, fayda, sevinç ve ittifak özelliklerine haiz iken Zulmet'in eylemi, kötülük, bozgunculuk, zarar ve üzüntü verici, karanlık ve ihtilaf edici özelliklere sahiptir. Yer tutma konusunda Nur'un yönü üst taraftır. Mezhep mensuplarının çoğunluğuna göre o, kuzey taraftan yükselir. Bazılarına göre ise O, Zulmet'in yanındadır. Zulmet'in yönü ise alttadır. Maniheistler'in çoğunluğuna göre O, güney taraftan iner, bazıları ise onun Nur'un yanında olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁴

Şehristânî, Nur ve Zulmet arasında sıfatları itibariyle de bir kıyaslama yapmıştır. Buna göre Nur, canlı, iyi, temiz ve zeki sıfatlarına sahiptir. Maniheistler'den bir kısmı Nur ile bu âlem arasında yapısal bir paralellik kurarlar. Buna göre Nur'un da bu âlem gibi arzı ve atmosferi bulunmaktadır. Nur'un arzı, daima latif olup, bu âlemin arzına benzemez, güneşin hacminin suretindedir. Işınları güneşin ışınları gibidir. Onun kokusu en güzel kokudur, renkleri gökkuşağının renkleridir. Zulmet'in sıfatlarına gelince

(Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 89.

²² Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugni*, 5/10.

²³ İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, 400.

²⁴ Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

Nur'un aksine ölü, kötü, pis ve kirlidir. Maniheistler'den bazıları ise Nur'da olduğu gibi Zulmet'in de bu âleme benzer arzı ve atmosferi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre Zulmet'in arzı, âlemin arzından farklı olarak daha yoğun ve daha serttir. Onun kokusu iğrenç ve renkleri de siyahtır.²⁵

Konum olarak biri aşağıda diğeri yukarıda olan ve özellik olarak da biri ağır olduğundan aşağı inme eğilimli iken diğeri hafif olduğundan yukarı çıkması gerekirken nasıl oldu da bu ikisi birbirine karıştı? Bu sorunun cevabında Maniheistler'in farklı görüşlere sahip olduklarını görmekteyiz ki bundan sonraki başlıkta Nur ve Zulmet'in birbirine karışması ve ayrılması konusunda ileri sürülen görüşler üzerinde duracağız.

1.2. Tanrısal Tözlerin İmtizacı ve İftirakı

Maniheistler, Nur ve Zulmet'in başta birbirinden ayrı olduklarına, Nur'un kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinden sonsuz olup yukarıda bulunduğu, Zulmet'in ise aşağıda ancak Nur'la birleştikleri yönden sonlu olduğuna inanmaktadırlar. ²⁶ Nur'un yükselmesi ve Zulmet'in alçalması her ikisinin de tabiatı gereği meydana gelmektedir.²⁷ Ancak Maniheistler, Nur ve Zulmet'in karışımı hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Onlardan bazıları, karışma eyleminin baş aktörü olarak Zulmet'i gösterirken bir kısmı da eylemi Nur'a atfetmişlerdir. Onlardan karışma eylemini Zulmet'e yükleyenler kendi içlerinde farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir: Bir kısmı karışma eylemini gerçek bir fonksiyona atfederken, diğerleri Zulmet'in tabiatı gereği bir yayılma eylemiyle gerçekleştiği görüşüne sahiptir. Zira Zulmet, yoğun ve kaplayıcı özellikte olup ince ve şeffaf olan Nur, onun içine düşmüş ve neticede karışma eylemi bu şekilde meydana gelmiştir.²⁸ Nur ve Zulmet'in karışım nedeni olarak Zulmet'in Nur'a karşı göstermiş olduğu taşkınlık sebebiyle vuku bulduğunu ileri sürenler de olmuştur.²⁹

Şehristânî Maniheistler'in Nur ve Zulmet'in karışım sebebi hususun-

²⁵ Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

²⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitabû't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2002), 197.

²⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûlî'd-dîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr vd. (İskenderiye: Münşeâtü'l-Maârif, 1969), 243.

²⁸ Mâtürîdî, *Kitabû't-Tevhid*, 49.

²⁹ Mâtürîdî, *Kitabû't-Tevhid*, 197.

da ihtilaf ettiklerini, onlardan bir kısmının Nur ve Zulmet'in bir niyet ve tercihle değil de rastgele birleştiklerini iddia ederken çoğunluğunun Zulmet'in iradesiyle gerçekleştiğine inandıklarını ifade eder. Şehristânî, çoğunluğun görüşünün detayları hakkında açıklamalarda bulunur. Buna göre Zulmet'in bedenleri, ruhuyla kötülük yapmakla meşgul iken ruh bakınmış, Nur'u görmüş ve hemen bu bedenleri Nur'la karışmak üzere göndermiştir. Nur âleminin kralı bunu görünce, beş cinsin beş parçasına ait meleklerden bir meleği Zulmet'e göndermiş böylece Nur'un beş bedeniyle, Zulmet'in beş bedeni birbirine karışmıştır. Duman, nesime karışmıştır. Bu nedenle, hayat ve ruh rüzgârdan, helak ise dumandandır. Yangın ateşe, ışık karanlığa, zehirler rüzgâra ve sis suya karışmıştır. Bünyelerinde onların zıtları olarak bulunan şeyler de karanlıktandır. Yine semum, rüzgâra, kertenkele suya karışmıştır. Onlarda bulunan faydalar ışıktan, zararlar da karanlıktandır. Dünyada yararlı, hayırlı ve bereketli adına ne varsa Nur'un cinslerinden, zarar veren, kötü ve fesat olanlar ise Zulmet'in cinslerinden kaynaklanmaktadır.³⁰

Nur kralı, Zulmet'in cinslerine karışmış olan Nur cinslerini bu karışımdan kurtarmak için meleklerden birine bu dünyayı yaratmayı emretmiştir. Böylece güneş ve ay ile diğer yıldızlar ve gezegenler Zulmet'in parçalarından Nur'un parçalarını temizlemek için harekete geçtiler. Güneş sıcaklığın şeytanlarına karışan Nur'u temizlerken, ay da soğukun şeytanlarına karışan Nur'u temizliyordu. Yeryüzünde bulunan nesim ise tabiatı gereği kendi âlemine doğru yükselmeye devam etmektedir. Aynı şekilde Nur'un bütün parçaları daima göğe yükselişte iken Zulmet'in parçaları da aşağılara doğru inmektedir. Öyle ki parçalar, parçalardan kurtularak karışımı geçersiz kılacak, terkipler çözülecek ve her şey yine kendi âlemine dönecektir. İşte bu da kıyamet ve yeniden diriliş demektir.³¹

Maniheizm'in düalist Tanrı tasavvurunu oluşturan Nur ve Zulmet'e yüklenen anlam ve sıfatlar ile buldukları mekân ve karışma eylemlerinin tamamen mitolojik unsurlar içerdiğini görmekteyiz. Kozmostaki kötülükleri, ontolojik yapısı sadece iyilik olan Işık (Nur) Tanrısı'ndan uzak tut-

³⁰ Şehristânî, *el-Milel*, 1/292.

³¹ Şehristânî, *el-Milel*, 1/292-293.

mak için tüm eylemleri şer olan Karanlık (Zulmet) Tanrısını ihdas etmek aslında teolojik ve kozmolojik açıdan içinden çıkılamayacak daha büyük problemleri beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz.

2. Eş'arîler'in Maniheizm'in Tanrı Tasavvuruna Eleştirileri

Maniheistler'in düalist inançlarını oluşturan kadim özellikteki Nur ve Zulmet anlayışı Eş'arî gelenek tarafından da dikkate alınmıştır. Nur ve Zulmet ikilisinin gerek tabiatları gerekse bunlardan mütevellid sahip oldukları özellikler, bunlara yüklenen anlamlar ve iki ayrı Tanrı olarak gerçekleştirdikleri eylemler Eş'arî âlimlerinden Bâkılânî (ö. 403/1013), Cüveynî (ö. 478/1085), Şehristânî ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), tarafından müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Bu başlıklarda anlatılanların odak noktasında, Nur ve Zulmet ilahlarının ontolojik varlıklarındaki çelişkiler önemli bir yer işgal etmektedir.

Bâkılânî'ye göre Nur ve Zulmet, Maniheistler'in Nur'un ortaya çıkışıyla Zulmet'in gizlendiği, bunun tam aksi durumunda ise Nur'un gizlendiği şeklindeki iddiaları, hareket ve sükûnun aynı anda olamayacağı ilkesine benzemektedir ki birisinin ortaya çıkışı diğerrinin yok olması demektir. Bu karşıtlıklar, ise, o ikisinin hâdis olduğunu ortaya koyar. Yine bu durumun sürekli tekrar eden yenilenen olması da onların kadim olmayacaklarına bir delil teşkil eder.³²

Nur ve Zulmet'in araz olduğunu söyleyen Bâkılânî, ne tabii ne de iradi olarak, hayrın ve şerrin, fayda ve zararın faili olmayacaklarını zira fail olabilmeleri için bunların diri, güçlü ve tercih sahibi olmaları gerektiğini ancak Nur ve Zulmet'in bunlara sahip olmadığını belirtir. Yine ona göre, bu subûtî sıfatlara layık olan, söz konusu niteliklerle tanımlanandır.³³

2.1. Temânu' Delili

Ebu'l Hasen el-Eş'arî'ye göre, âlemde var olan şeyleri yaratanın iki ilah olması durumunda, âlemde süregelen düzen ve uyum gerçekleşmez. Zira bu durumda iki ilahtan, ikisinin veya birinin acziyet göstermesi söz ko-

³² Bâkılânî, *Tembid*, 79.

³³ Bâkılânî, *Tembid*, 79-80.

nusudur. Çünkü bu iki ilahtan biri, bir insanı yaşatmak istediğinde diğeri onu öldürmek isteyebilir. Bu durumda üç seçenek ortaya çıkmaktadır: Birinci ihtimal, her iki ilahın da iradesinin gerçekleşmesidir. İkinci ihtimal, ikisinin de iradesinin gerçekleşmemesidir. Üçüncü ihtimal ise ilahlardan birinin iradesinin yerine gelmesidir. Bu seçenekler içerisinde birincisinin olması mümkün değildir. Çünkü bir varlığın aynı anda hem diri hem de ölü olması imkânsızdır. İkinci önermeye göre iki Tanrı'nın isteğinin gerçekleşmemesi onların acziyetini gerekli kılar ki aciz olan bir varlık ne kadim ne de bir ilah olabilir. Üçüncü seçeneğe göre isteği gerçekleşmeyen Tanrı acziyet gösterdiğinden kadim olma ve ilahlık vasfını kaybeder.³⁴ Eş'ârî (ö. 324/935-36)'ye göre ortaya konulan bu akli deliller ve "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, kesinlikle (yer ve göğün) her ikisinin de düzeni bozulurdu..."³⁵ nakli delil; düalist inancın aksine âlemin yaratıcısının iki değil de bir ilah olduğunu ispat etmektedir.³⁶

Şehristânî, kelimada kullanılan temânü' delili ile hem Seneviyye'nin dü-

³⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'ârî, *Kitabul-luma' fir-reddi ala ehlî'z-zeygi ve'l-bida'*, thk. Hamude Gurabe, (Mısır: Matbatu Mısır Şirketü Musâheme Mısriyye, 1955), 20-21; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'ârî, *Risâletü ilâ ehlî's-sağr bi bâbî'l-ebvâb* (Medine: İmâdetü'l-Bahsî'l-İlmi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1413), 89-90.

³⁵ el-Enbiyâ 21/22, Teftâzânî "burhân-ı temânü" adı verilen ve Ebu Hamid Gazzâlî (v.505/1111) gibi kelâmcıların Allah'ın birliğini ispat etmek için dayandıkları, Allah'tan başka tanrıların bulunması halinde yerin ve göğün düzeninin kesinlikle bozulacağını ifade eden âyetin burhan teşkil ettiği fikrine karşı çıkmış, âyetin iknaî olduğunu ve kendisine inananları ikna ettiğini ileri sürmüştür. Hanefî-Mâturîdî bir âlim olduğu anlaşılan ve Teftâzânî'nin Şerhu'l-Akâid'deki bazı görüşlerinin Ehl-i sünnet itikadına uygun düşmediğini ileri süren çağdaşı Abdullatif el-Kirmânî, onu bu sebepten sert bir dille eleştirip tekfir etmiştir. "Bu konuda Ebu Hâşim Cübbâî, ilâhların ittifak etme imkânını ileri sürerek delilin kesinlik taşımadığını iddia etmiş, Neseî de (v.508/1115) batıl olan bir delilin butlanını Allah'ın bilmeden Kur'an'da zikretmesi, düpedüz Allah'a cehl nispet edilmesi demek olacağından, bu görüşe kâil olanları tekfir etmiştir. Teftâzânî'nin de Cübbâî'yle paralel fikirleri dillendirmesi sonucunda, çağdaşı Abdullatif el-Kirmânî de onu tekfir etmiştir." Bk. Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelam Sistemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 217M.S.), 135.

³⁶ Eş'ârî, *el-luma'*, 21; Eş'ârî, *Risâletü ilâ ehlî's-sağr*, 89-90; "Süfî düşünür Mollâ Câmî'ye göre, kelâmcıların birden çok Tanrı'nın mevcûd olduğunun varsayılmasının ortaya çıkaracağı açmazları göstererek Tanrı'nın birliğini ispat çabaları (temânü delili) beyhudedir; çünkü Tanrı'nın dışında var olduğu düşünülen diğer tanrılar da varlık kapsamına girmekte olup, varlık ile Tanrı özdeş olduğundan, "Tanrı'dan başka tanrılar vardır" demek, "Varlığın dışında varlık vardır" demekle eşanlamlıdır ve geçersiz bir düşünce tarzıdır." Bk. Mustafa Akman, *Celâleddin Ed-Devvânî: Ahlakî, Siyasî, Felsefî, Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 93.

alist tanrı tasavvurunu tenkit etmekte hem de Allah'ın fiil ve sıfatlarında tek olduğunu ortaya koymaktadır. O bu konuda şöyle bir yol izler: “Bir cisim hakkında iki ilahtan birine onu hareket ettirme iradesini, diğerine de aynı anda onu durdurma iradesini verelim. Bu halde üç durum ortaya çıkmaktadır. Birinci durumda ikisinin iradesi aynı anda gerçekleşir ki bunun sonucunda aynı yerde hareket ve sükûn bir araya gelir ki bu imkânsızdır. İkinci durum; ikisinin iradesinin gerçekleşmemesidir. Bu durumda her ikisinin de ilahlığında kusur ve aciziyet meydana gelir. Çünkü cismin hem hareket hem de sükûndan uzak olması muhaldir. Üçüncü olarak, birinci ilahın iradesinin ikinci ilahın iradesinden önce gerçekleşmesidir. Bu halde ikinci ilahın iradesi birinci ilahın iradesine yenilmiş, filini gerçekleştirmeden menedilmiş; ona bağlanmaya mecbur kalmıştır. Bu da ilah olmaya aykırıdır.”³⁷ Şu halde tek bir fiilin dahi meydana gelmesinde iki ilahın iradesinin aynı anda yaratmayı gerçekleştirmesi aklen mümkün olmadığına göre iki ilahın var olduğunu iddia etmek batıldan öte bir şey değildir.

Şehristânî'ye göre yaratma, ortaklık kabul etmeyen tek ve en önemli meseledir. Şayet iki ilahtan ilki yaratmada tek başına olursa o zaman o tek başına ilah olurken diğeri mağlup ve yenilmiş olur. Bu iki ilahın güç ve iradelerini, kendi yarattıkları üzerinde farklı fillerde gerçekleştirdiklerini farz etsek o zaman onlardan her birinin kendisine muhtaç olacağı ikinciye ihtiyacı olmaz. Muhtaç olmamak, hâkimiyeti altına almak, ikinci ilaha galip olma ve onun mağlup olmasını gerektirir. Şehristânî, burada fiilde temânu'nun özellikle istiğna (muhtaç olmama) da iki ilahın muhal olduğuna delil olduğuna dikkat çekmektedir.³⁸

2.2. İmtizaç ve İftirakın Yaratılmışlığı/Fiziksel Argüman

Râzî, ezelde birbirinden ayrı olan Nur ve Zulmet'ten niçin birinin diğerinden karışım talebinde bulunduğunu sorgular. Ezeli ayrılığın sona ermesi

³⁷ Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Nibayetü'l-ikdam fi İlmi'l-kelâm*, thk. Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 86. Şehristânî bu konuda Müminun suresi 91. ayeti de görüşüne destek olarak verir: “...mutlaka birbirlerine üstün gelmeye çalışırlardı...”

³⁸ Şehristânî, *Nibayetü'l-ikdam*, 86-87; Temânu' delili için ayrıca bk. Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-kelâm* (Beirut: Alemü'l-Kütüb, ts.), 278-279.

mümkün görüldüğünde o zaman bunun aksi ezeli karşımın da sona erebileceğini kabul etmek gerekir.³⁹ Bu durumda mevcut karşım her an ayrışmaya da dönüşebilir. Bâkîllânî, Nur ve Zulmet'in ihtiyarı bir yana tabii olarak da fail olmalarının imkânsız olduğunu belirtir. Zira fail olan hayy (diri), kâdir ve muhtardır (tercih edendir). Oysa Nur ve Zulmet araz olup arazların ise fail olması muhaldir. Çünkü araz olanın arazı kabulü imkânsızdır.⁴⁰

Cüveynî'ye göre Nur ve Zulmet, birbirinden başta ayrı iken sonra imtizaç etmeleri iki zıddın ardışık olarak gelmesi anlamına gelmektedir ki bu durum onların hâdis olduklarına delil teşkil etmektedir. Yine ona göre ikisi arasındaki hava ya sonlu ya da sonsuz hükmündedir. Şayet havanın sonlu olduğu kabul edilirse bu durumda iki sonsuz birbirinden uzaklaşmakta ve ayrışmakta dolayısıyla imtizacın gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır. Havanın sonsuz olduğu kabul edildiğinde, aralarında sonsuz bir alan bulunan Nur ve Zulmet, nasıl olur da bir araya gelmekte ve imtizacı gerçekleştirmektedir.⁴¹ Cüveynî'nin ayrışma ve imtizaç gibi hâdis hallerin her ikisinin de kadim varlıkların özellikleri olamayacağı vurgusunu yaptığını görmekteyiz ki bu da Manihestlerin Nur ve Zulmet'in kadim olduğuna dair inançlarının yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Râzî, Manihestler'in âlemin Nur ve Zulmet'in karşımından meydana geldiği ve Nur'un sadece hayrı Zulmet'in de şerri eylem olarak gerçekleştirdiğine dair tasavvurlarını çelişkili bulmuştur. Zira karşımın iyi olarak nitelendirilmesi durumunda Nur'un ezelde bu iyi olanı irâdî olarak terk etmesi söz konusu olmaktadır. Nur'un hayrı terk etmesi ise bizâtihi kötüdür. Karşımı terk etmesi acziyetten kaynaklanıyorsa, acziyet bir noksanlıktır, noksanlık ise tanrısallık açısından kötüdür. Bu durumda Manihestler'in âlemin Nur ve Zulmet'in imtizacından oluştuğuna dair görüşleri tanrısallığa uygun değil demektir. Râzî, "Ben zulmetim" diyen birinin sözü üzerinden

³⁹ Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr Fahrüddin er-Râzî, *Nihâyetül-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Abdüllatif Saîd Fûde (Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015), 1/537; Râzî, düalistlerin Nur ve Zulmet hakkındaki görüşlerini beş başlık altında değerlendirir: Birinci olarak Nur ve Zulmet'in hakikati. İkincisi o ikisinin mükemmel olmaları. Üçüncü, o ikisinden âlemin meydana gelmesi. Dördüncü ikisinin imtizacının hâdis oluşu ve beşinci olarak da imtizacın sebebi ve birinin diğerinden kurtuluşunun keyfiyeti üzerinedir. Bk. Râzî, *Nihâyetül-ukûl*, 1/536.

⁴⁰ Bâkîllânî, *Tembid*, 80.

⁴¹ Cüveynî, *eş-Şâmil*, 243.

kurgu yapar. Maniheist inançta insan da Nur ve Zulmet'in karışımından müteşekkildir. Böyle söyleyen şayet Zulmet ise bu durumda Zulmet doğrudur, bu da onu iyiliğin faili yapmaktadır. Onun Nur olması durumunda ise Nur yalancıdır, bu sebeple de o kabih eylemde bulunmuş olmaktadır. Râzî, Zulmet'in kendi hakkında kötü olduğuna dair beyanın dahi aslında doğruyu söylemek anlamına geleceği ve bunun da netice olarak hayırlı bir eylem olup Maniheistler'in onun tüm fiillerinin şer olduğu iddiasını çürüttüğünü söylemektedir. Aynı şekilde "Ben caniyim" diyen birisini bu sözü, ya Nur'a ya da Zulmet'e attir. Eğer bu söz Nur'a aitse ve doğruysa bu halde Nur, cani olmuştur, yalansa o zaman da Nur, kötü bir fiilin faili olacaktır. Aynı sözü söyleyen Zulmet ise bu sözünde doğru söylediğinden bu durum onu yine Maniheist inancın aksine doğrunun faili yapmaktadır. Râzî, sadece iyilik işleyen Nur ve sadece kötülük yapan Zulmet'ten mürekkebe insanın emir, nehiy uyarı ve teşvik gibi şeylerle sorumlu olmasının abes olduğuna dikkat çeker.⁴²

3. Maniheizm'in Kozmos Tasavvuru

Maniheizm'in ana öğretisi, iyi olan aydınlık ile kötü olan karanlık arasındaki savaştır. Bundan dolayı Maniheistler, öğrencilerine öncelikle, *İki İlkeyi*, yani, iyi olan Işık ile esasen kötü olan ve kötülük yapan Karanlık arasındaki farkı bilmeleri gerektiğini öğretirler.⁴³ Bu iki zıt gücün birbirine karışmasıyla âlem teşekkül etmiştir. Maniheizm'de, Tanrı inancıyla kozmoloji, diğer düalist inançlarda olduğu gibi iç içe girmiştir. Çünkü âlemi oluşturan şey bu iki karşıt gücün karışımından ibarettir.⁴⁴

⁴² Râzî, *Nibâyetü'l-ukûl*, 1/534-535.

⁴³ Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 131-132; Bardaysan doktrini, Maniheizm ile hemfikir olduğu kabul edilir. Aslında Bardaysan'ın fikirleri onun biçimlendirici unsurlarından biri olarak kabul edilirse, Mani dininin daha anlaşılır hale geleceği ileri sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bk. Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 124.

⁴⁴ Gnostik inanç ve öğretiler âlemi genelde, ışık âlemi ve karanlık âlemi şeklinde ikiye ayırırlar. Işık ya da nur âlemi iyiliği, hakikat ve gerçeği temsil ederken, karanlık ve zulmet âlemi kötülüğü, yalanı ve gerçek olmayanı temsil etmektedir. Maniheist düalizm doktrinleri ve diğer Gnostik inançlarla benzerlikler hakkında geniş bilgi için bk. Fethi Kerim Kazanç, "Yeni Eflatuncu Felsefede Gnostik Unsurlar ve Tesirler", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İÜİF) Kelam Anabilim Dalı XVII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt (Malatya: İnönü

Karmaşık ve çoğunlukla düşsel özellikler taşıyan⁴⁵ Maniheizt kozmolojiyi oluşturan zaman periyotları; kaynaklarda çoğunlukla, geçmiş, şimdi-ki ve gelecek şeklinde üç dönem⁴⁶ bazılarında ise bunların başına Altın Çağ'ın eklenmesiyle dört dönem⁴⁷ şeklinde ele alındığını görmekteyiz.⁴⁸ Bu görünen âlem var olmadan önce güneydeki Karanlık Kralı ile kuzeyde ikamet eden Işık Kralı, aralarında bulunan sınırla birbirlerinden tamamen ayrı idiler.⁴⁹ Geçmiş Dönem, Karanlık, bir şekilde Işık için bir tutkuya kapıldı ve ona bir saldırıda bulundu, böylece Işık'ın bir kısmı Karanlık'la karıştı, dahası onun tarafından yutuldu.⁵⁰ Şimdiki Dönem, Işık ile Karanlık arasındaki aktif mücadelenin sürdüğü günümüzü de içine alan zaman dilimidir.⁵¹ Bu dönemde iki güç de âlemi kendi hâkimiyetleri altına almak için birbiriyle mücadele etmektedirler.⁵² Gelecek Dönem, son dönem olarak da isimlendirilen bu dönemde, saflaştırma süreci tamamlandığında, şimdi insanlar, hayvanlar ve bitkilerde hapsedilen Işık'ın tüm parçaları arıtılmış olacak⁵³ böylece Işık ve Karanlık, Altın dönemde olduğu gibi tamamen birbirlerinden ayrılacak ve tekrar kendi krallıklarına döneceklerdir.⁵⁴

3.1. Mani Sisteminde Kozmosun Yaratılışı

Maniheizm'de kozmos,⁵⁵ kadim iki asıl olan Nur ve Zulmet'in terkin-

nü Üniversitesi Matbaası, 2012), 104-105.

⁴⁵ Irach J. I. Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, çev. Nice Damar (İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2011), 203.

⁴⁶ Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 132; Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 203; Francis Crawford Burkitt, "The Religion of the Manichees", *The Journal of Religion* 2/ (1922), 269; Gherardo Gnoli, "Manichaeism: An Overview", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (USA: Thomson Gale, 2005), 8/5653.

⁴⁷ Esmailpour, "Manichaeism Gnosis", 49-52; Hilmi Demir, "Mâverâünnehirin Dini-Politikî ve Mâtürîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler", *Uluğ Bir Çınar İmam Mâtürîdî Uus-lararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal (İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014), 13.

⁴⁸ Esmailpour, "Manichaeism Gnosis", 49; Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniver-sitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 153.

⁴⁹ Taraporewala, *Zerdüşt Dini*, 203; Gnoli, "Manichaeism", 8/5654.

⁵⁰ Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 132.

⁵¹ Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 132; Gündüz, "Maniheizm", 27/575.

⁵² Demir, "Maniheizm ve Gnostikler", 13.

⁵³ Mitchell vd., *Ephraim's prose refutations of Mani*, 132.

⁵⁴ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi, 1998), 246.

⁵⁵ Kozmos kelimesi (Alm. Kosmos, Fr., ing. Cosmos, Yun. Kosmos) Türkçe kâinat, ger-

den meydana gelmiştir. Âlemden görünen her ne varsa bu iki ezeli ve ebedi varlıktan neşet etmiştir. Nur ve Zulmet'in her ikisi de daima güçlü, kuvvetli, duyarlı, idrak eden, işiten ve gören özelliklere sahip olmakla birlikte nefiste, surette, fiilde ve idare etmede birbirlerine zıt, ancak yer kaplama hususuna şahısla gölge gibi birbirlerine paraleldirler.⁵⁶

Mani sisteminde üç yaratmanın varlığından bahsedilir.⁵⁷ Birincisi kozmosun yaratılması, ikincisi dünya ve kutsal varlıkların yaratılması ve üçüncü olarak da insanoğlunun yaratılmasıdır.⁵⁸ Buna göre, her şey Karanlık Kralın aydınlıklar ülkesine saldırarak, bir parçasını gasp etmesiyle başlamıştır. Işık âleminin kralı da bunu öğrenince Karanlık âleminin kralıyla savaşmak için bir plan ortaya koymuştur. Aslında Işık âleminin askerleri karanlık âlemin kralını yenecek güce sahiplerdi. Fakat Işık âleminin kralı bunu bizzat kendisi üstlenmiştir. Bunun için önce sağındaki "Büyük Ruh" yaratmıştır.⁵⁹ O da ilk insanı yaratacak olan "Hayatın annesini" yaratmıştır.

İnsan-ı kadim, karanlığın beş unsuru ile savaşırken onlara karşı kendisini korumak ve silah olarak kullanmak üzere hava, su, ateş, ışık ve rüzgârdan oluşan beş zırh giyindi. Düşmanın karşısına çıkan insan-ı kadim, şeytan ile uzun müddet savaştı ancak ona mağlup oldu ve esir düştü. Böylece şeytan ve unsurları ona karıştırdı.⁶⁰ Bu yenilgi, Işık Tanrısı'nın nihaî zaferini sağlayacak olan "kozmetik karışımın" da başlangıcıdır. Çünkü Zulmet, bu zaferiyle ışığın bir parçasını ele geçirirken Tanrı da bu parçayı ondan kurtaracak olan ve aynı zamanda nihai zaferini kazandıracak olan süreci başlatmış bulunmaktadır.⁶¹ Dolayısıyla insan-ı kadimin şeytana yenilmesi

çekliğin tümü, düzenli, birlikli bir yapı oluşturan bütün ve uyumlu birlik gibi anlamları ihtiva etmektedir. Aynı kelimedenden türetilen kozmoloji ise 1- Evrenin oluşumu, kökeni, doğuşu, yaratılışı, 2- Evrenin oluşumu ve gelişmesi üzerine bilim öncesi söylemler (mitolojik)-dinsel öğreti anlamlarında kullanılmaktadır. Bk. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 70.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

⁵⁷ Eş'arî bilgini Celâleddin ed-Devvânî (ö.908/1502) benzer şekilde kozmolojik fikirlerini, akıl ya da nûrların, Zorunlu Varlık/ Nûru'l-Envâr'dan akıllar, felekler dört unsur ve üç tabiat âleminin tedrici sudûru şeklindeki açıklamalar üzerine bina etmiştir. ed-Devvânî'nin konuya ilişkin ayrıntılı görüşleri için bk. Akman, *Devvânî'nin Kelam Sistemi*, 78-90.

⁵⁸ Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", 400.

⁵⁹ İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, 400.

⁶⁰ İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, 401; Gnoli, "Manichaeism", 8/5654.

⁶¹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/437.

Maniheiztler'e göre aslında bir mağlubiyet değildir. Işık Tanrısı'nın karanlığa verdiği bir yemden ibarettir. Bu durum Maniheizt bir metinde, sürüsünü aslandan korumak isteyen bir çobanın ona tuzak kurmasına benzetilmiştir. Çoban, aslana yem olarak bir kuzusunu vermektedir. Böylece kuzuyu öldürmeye gelen aslan, çoban tarafından yakalanacaktır.⁶² Hayatın annesinin ve ilk insanın yaratılması, şeytanla savaşılan ilk insanın ona esir olması ilk yaratım sürecini oluşturur. Bu mitolojik resimde insan-ı kadim, maddi dünyadaki insanın esaretinin sembolüdür.

İkinci yaratma, Işık Kralının, şeytana tepki olarak insan-ı kadimi kurtarmak üzere ikinci bir varlık olan Yaşayan Ruh'u (Farsça'daki Tanrı Mithra'ya karşılık gelir) yaratmasıyla başlar.⁶³ Yaşayan Ruh, karanlık dünyaya inip insan-ı kadime seslenir. Çağrısına cevap veren insan-ı kadimin ellerinden tutarak onu ışıklar cennetine çıkarır.⁶⁴ İnsan-ı kadimin bu kurtuluşu daha sonra Adem'in ve dolayısıyla tüm insanların kötülüklerden kurtuluşuna model olmuştur. İnsan-ı kadimin beş unsuru karanlık tarafından hapsedildiği için kurtuluş süreci henüz tamamlanmamıştır. Yaşayan Ruh, onların kurtarılması için dünyanın yaratılışını başlatmıştır.⁶⁵ Yaşayan Ruh, insan-ı kadimin beş unsurunu yutan arkonları yere sermiştir. Yuttukları ışığın miktarına göre arkonların derilerinden on kat mavi göğü, kemiklerinden dağları, etlerinden ve dışkılarından toprağı yaratmıştır. Ayrıca karanlığın fazla karışmadığı içerisinde daha fazla ışık parçaları taşıyan güneşi, ayı ve yıldızları yaratmıştır. Güneş ve Ay'ın karanlıktan kurtarılan ışık parçalarının saf-

⁶² Ekrem Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Fakülte Kitapevi Yayınları, 2004), 154.

⁶³ Gnoli, "Manichaeism", 8/5654; Annamarie Schimmel, *Dinler Taribine Giriş*, ed. Recep Kibar (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1997), 96.

⁶⁴ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/437; Le Coq, *Türkçe Mânî Elyazmaları*, 12; İbn Nedîm, İnsan-ı Kadimin karanlıktan kurtarılması ile ilgili ard arda gelen iki farklı bilgi aktarımında bulunur. İlk bilgide İnsan-ı Kadime destek olmak ve onu kurtarmak için "Habîbu'l-Envâr" adlı güçten bahseder. İnsan-ı kadimi kurtaran "Habîbu'l-Envâr" aynı zamanda pek çok karanlık ruhu da esir almıştır. Bu bilgiden hemen sonra Yaşayan Ruh'un cehennem derinliklerine gelip İnsan-ı kadime seslenişi ve onu kurtarma süreciyle başlayan dünyanın yaratımı anlatılır ki burada aktarılan bilgiler tamamen mitolojik ve kendi içerisinde tutarsızlıklar bulunduğu görülmektedir. Bu iki farklı bilgi arasındaki tutarsızlık Eliade'nin dikkat çektiği gibi Maniheizt kozmolojinin karmaşık ve mitolojik unsurlarla bezendiğini göstermektedir. Ayrıntılar için bk. İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, 401-402.

⁶⁵ Rudolph, "Maniheizm", 388.

laştırılmasında özel görevleri bulunmaktadır. Güneş, sıcaklık şeytanlarıyla karışan ışığı saflaştırırken Ay da soğukluk şeytanlarına karışmış olan ışığı saflaştırarak eski konumlarına dönmelerini sağlarlar.⁶⁶

Maniheist sistemde kozmos, iyi olan ışık ve kötü olan karanlık unsurların karışımından teşekkül etmiştir. Işık, kozmosun ruhsal ve manevi unsurlarını oluştururken karanlık güçler onun maddi ve hareketsiz yönlerini meydana getirmektedir. Işık Kralı, kozmik dünyada geriye kalan ışık unsurlarının karanlıktan kurtulabilmesi için karanlığa karşı mücadelenin üçüncü ve son safhası olan Üçüncü Yaratımı gerçekleştirir.⁶⁷

Kozmosun yaratılmasıyla son bulan ikinci yaratımdan sonra başlayan üçüncü yaratımda, Işık Kralı, evrendeki ışık parçacıklarının gerçek kurtuluşu için üçüncü elçiyi yaratır. Üçüncü elçinin görevi kozmosu, tutsak olan ışık parçacıklarını kurtaracak olan mekanik sistemi çalıştırmaktır. Üçüncü elçi, güneşte ikamet etmekte ve on iki burç kuşağı da onun kızları olup dişi görünüşünü temsil ederler. Tutsaklıktan kurtulan ışık parçacıkları ayın ilk on beş gününde dolunay olan aya yükselir, ardından gelen ikinci on beş günde de güneşe ve oradan da ışık cennetine yükselirler. Ancak hala geride kötü arkonların yuttuğu ışık parçacıkları bulunmaktadır.⁶⁸ Bunları kurtarmak için Üçüncü elçi, arkonlar arasında dolaşmaya başlar, erkek arkonlara karşı çıplak bir bakire olarak görünürken dişi arkonlar da onu genç ve güzel, çıplak bir delikanlı olarak görürler. Bu görüntü karşısında kendinden geçen erkek arkonların menilerinden karalara dökülenlerden bitkiler, denizlere dökülenlerden de bir canavar oluşur. Dişi arkonların yaptıkları düşüklerden ifritler meydana gelir. Bu ifritler, bitkilerin meyvelerini iştahla yiyerek ışıkla karışmış olan karanlığın tohumlarını yutarlar. Böylece kendilerini dölleyerek hayvanlar âlemini meydana getirirler. Bu şekilde arkonlardan düşen ışık parçaları, yeryüzünde en fazla bitkilerde az da olsa hayvanlarda ve hatta ifritlerde bulunmaktadır.⁶⁹

⁶⁶ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/437; İbn Nedîm, *el-Fibrîst*, 401-402; Rudolph, "Maniheizm", 388; Le Coq, *Türkçe Mânî Elyazuları*, 12-13; Bîrûnî, Manî'nin âlemin yaratılışı ve şekline dair verdiği bilgilerin, bilimsel veriler ve kanıtlarla çeliştiğine dikkat çeker. Geniş bilgi için bk. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*, 207.

⁶⁷ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 154.

⁶⁸ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/437.

⁶⁹ Rudolph, "Maniheizm", 388-399; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*,

Işık parçalarının kurtarıldığını gören Karanlık Kralı, geriye kalan ışık parçalarından toparlayabildiklerinden ışığa tuzak kurmak niyetiyle insanlığın ataları olan Adem ve Havva'yı yaratmak için harekete geçer.⁷⁰ Bunun için biri erkek "Ashaqlun" (Saklas-Ahmak) ve diğeri dişi "Namrael (Nebro-el) adında iki ifrit yaratır. Bunlar diğer varlıkları yutmak suretiyle bütün ışık parçalarını kendilerinde toplarlar ve daha sonra çiftleşirler. Bu çiftleşme neticesinde Adem ve Havva doğar.⁷¹ Diğer gnostik inançlarda olduğu üzere Manihaizm'de de insanın yaratıcısı kötü güçlerdir. Dolayısıyla insanın tensel yapısı, cinlerin bedensel görünüşü olup ondaki şehvet de cinlerden kalan mirastan başka bir şey değildir.⁷²

Üçüncü aşama, iyi ve kötü güçler arasındaki Büyük Savaş'tır. Bu dönem, bir taraftan Karanlık Prensinin, ürkütücü bir girişimle yani daha fazla bedensel hapisane yaratarak, ışık unsurlarını tuzağa düşürmek suretiyle; dünyaya ürpertici bir biçimde kötülüğü yayması, diğer taraftan da Işık Tanrısı'nın çabalarıyla iyiliğin yayılması şeklinde karakterize edilmiştir. Daha sonra Dünya, 1468 yıllık bir yangınla arınacak ve yok edilecektir. Işık parçacıklarının hepsi veya çoğu, kurtarılacak; Madde, tüm tezahürleriyle ve kurbanlarıyla (lanetlenmiş), bir taşla kaplı devasa bir çukurun içindeki bir dünyaya sonsuza kadar hapsedilecektir. İki ilke'nin ayrılığı, böylece sonsuza dek gerçekleştirilecektir.⁷³

3.2. Maniheist Kozmolojide Cisimlerin Nitelikleri

Maniheist kozmolojide cisimlerden oluşan evren, Nur ve Zulmet'in karışımından meydana geldiğinden yapı itibariyle bu ikisinin özelliklerini de taşımaktadır. Daha önce geçtiği üzere onlara göre Nur ve Zulmet'in her birine ait beş cins bulunmaktadır ki bunlardan dördü beden, beşincisi ise bunlara canlılık veren ruhtur. Nur'un cinsleri ateş, ışık, rüzgâr ve su, beşincisi olan nesim (meltem), tüm bu bedenlerde hareket ederek onları canlı

154-155.

⁷⁰ Martin, *The Gnostics*, 66.

⁷¹ Michel Tardieu, *Manichaeism* (USA: University of Illinois Press, 2008), 80; Gnoli, "Manichaeism", 8/5654.

⁷² Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 155.

⁷³ Gnoli, "Manichaeism", 8/5654.

tutar. Zulmet'in de ateş, karanlık, semum (sıcak rüzgâr) ve sisten oluşan dört bedeni ve bunlara canlılık katan beşincisi Hemâme dedikleri duman olmak üzere beş cinsi vardır.⁷⁴ Câhız, Maniheistler'in âlem ve içindekiler hakkında beşi hayır ve nur, beşi de şer ve zulmet olmak üzere on cinsten meydana geldiğini, hepsinin de duyularının ve mahallerinin bulunduğu inandıkları bilgisini aktarır.⁷⁵

Maniheistler'den bazılarına göre Nur ve Zulmet'in cinsleri siyah, beyaz, sarı, yeşil ve kırmızı olmak üzere beş rengi ihtiva etmektedir.⁷⁶ Ancak Nur âlemindeki beyaz iyilik iken Zulmet âlemindeki beyaz kötülük olup diğer renkler için de aynı durum söz konusudur.⁷⁷ Onlara göre bir şeyin cisim olması için bu özelliklere sahip olması gerekmektedir.⁷⁸ Bu görüşleriyle onlar, bir bakıma, arazları geçersiz saymaktadırlar.

Şehristânî'nin verdiği bilgilerden, bir kısım Maniheistler'in cisimleri yukarıda verilen bilgilerden biraz farklı kategorize ettiklerini anlamaktayız. Bazılarına göre cisimden başka bir şey yoktur ve cisimler üç çeşittir: Birincisi Nur'un arzı olup o beş tanedir. Ondan daha latif ikinci bir cisim vardır ki o Nur'un nefsi olan havadır. Üçüncüsü bundan da latif Nur'un ruhu olan nesimdir. Zulmet'in de aynı şekilde arz, ondan daha karanlık olan hava, ondan da daha karanlık diğer bir cisim semum-sıcak rüzgâr olmak üzere üç cismi bulunmaktadır.⁷⁹

4. Maniheizm'in Kozmos Tasarımına Karşı Eş'arî Argümanları

İmam Eş'arî, Maniheistler'in bir kısmının, âlemi oluşturan cisimlerin cevherlerinin Nur ve Zulmet'ten oluştuğunu ve her birinin siyah, beyaz, sarı, yeşil ve kırmızı olmak üzere beş cinsinin bulunduğunu iddia ettiklerini belirtir. Maniheistler'in arazları yok saydıkları bilgisini aktaran Eş'arî,

⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugni*, 5/11; Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

⁷⁵ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *Kitâbul-bayevân* (Beyrut: Dâru Kütüb'l-İlmiyye, 2004), 4/478.

⁷⁶ Eş'arî, *Makâlâtul-İslamiyyin*, 349; Mâtürîdî, *Kitabüt-Tevhid*, 196; Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugni*, 5/11.

⁷⁷ Rüküddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî, *el-Mu'temed fi uşûli'd-dîn*, thk. Martin McDermott - Wilferd Madelung (London: el-Hudâ, 1991), 562.

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

⁷⁹ Şehristânî, *el-Milel*, 1/291.

onların âlem tasavvurlarına dair tenkit noktasında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁸⁰

4.1. Kozmosu Oluşturan Cisimlerin Kaynak ve Yapı Sorunu

Maniheist âlem tasarımına karşı Eş'arî düşünce geleneğinde ilk ciddi değerlendirme Bâkılânî tarafından yapılmıştır. Bâkılânî, Maniheistler'in, Nur ve Zulmet'ten oluşan âlem tasavvurunu birkaç noktadan tenkit eder. Buna göre; varlık ve cisimlerin kendi başına kaim olması mümkün değildir. Nur ve Zulmet, ezeli olmayıp ister kendi tabiatları gereği isterse ihtiyari olsun herhangi bir eylemde bulunmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla bu iki aslın varlıklara ve cisimlere kaynak oluşturması imkân dâhilinde değildir.⁸¹ Bâkılânî'ye göre tüm cisimlerin yapı itibarıyla tek bir cins olup her birinin diğerinin yerine geçebilecek nitelikte olması onların Nur ve Zulmet'ten ibaret olmadıklarına delil teşkil etmektedir. Yine bir cisim için geçerli olan hareket-sükûn, birleşme-ayrılma, artma-eksilme ve bunların dışındaki tüm özellikler diğer cisimler için de geçerli olmaktadır ki benzeşme ve denk olmanın bundan öte bir anlamı yoktur. Şu hâlde cisimlerin Nur ve Zulmet'ten meydana geldiği yönündeki Maniheist iddia fiziksel açıdan tutarlı değildir.⁸²

Bâkılânî'ye göre Maniheistler'in âlem hakkındaki düşünceleri, âlemdeki gözlemlerine dayanmaktadır. Âlemdeki cisimlerin gölgeli-gölgesiz, kesif/opak veya hafif-ağır özellikte olmaları onları bu sonuca götürmüştür. Zira onlara göre âlemdeki tüm cisimler gölgesi olan ve olmayan olmak üzere iki kısımdır. Gölgesi olanlar Zulmet'in cinsinden iken ateş, aydınlatan ışık

⁸⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyin*, 308,338.

⁸¹ Bâkılânî, âlemi, "Allah dışındaki bütün mevcudattan ibaret" muhdes bir varlık olarak tanımlar. Ona göre ulvi (yukarı) ve süflî (aşağı) olmak üzere ikiye ayrılan âlem cevher ve arazlardan meydana gelen tamamıyla muhdes (yaratılmış) bir varlıktır. Bâkılânî, âlemin bir halden diğer bir hale geçerek değişiklik göstermesini, cisimlerin ve arazların hudusunu onun muhdes olduğunun delili olarak gösterir. Zira arazların hâdis olduğunun delili bir cisimde sükûnun meydana gelmesiyle hareketin yok olmasıdır. Şayet sükûnun oluşmasıyla hareket ortadan kalkmazsa her ikisinin birden aynı anda bir cisimde var olması söz konusu olurdu ki bunun fasit olduğu apaçık bir gerçektir. Şu halde âlemi meydana getiren arazlar ve cisimler muhdes olduğundan âlemin kendisi de muhdestir. Bk. Bâkılânî, *Tembid*, 78; Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib Bâkılânî, *el-İnsâf* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li'l-Turâs, 2000), 29.

⁸² Bâkılânî, *Tembid*, 41-42.

ve bunun gibi gölgesi olmayan diğer cisimler de Nur'un cinsindedirler.⁸³ Yine âlemde kesif (demir, taş, ses ve görüntüyü engelleyen kalın duvar gibi) cisimler bulunduğu gibi hava, su ve cam gibi arkasındaki görüntü ve sesi engellemeyen saydam cisimler de bulunmaktadır. Saydam olmayan nesnelere, Zulmet cinsinden saydam olanlar Nur cinsindedirler. Âlemdeki cisimlerin diğer bir özelliği hafif veya ağır özellikte olmalarıdır. Hafif olup yükselme özelliğine sahip olanlar Nur cinsinden iken, hamalın işi gibi taşıyan yoran, çökme, alçalma ve altındakine dayanma özelliklerini taşıyan, taş, demir ve diğer ağır cisimler de Zulmet gurubundandır. Onlara göre âlemdeki diğer tüm cisimler, Nur ve Zulmet'in bu özelliklerini taşımaktadırlar.⁸⁴ Maniheistler'in âlemdeki varlıklara ve nesnelere verdikleri anlamın, düalist Tanrı inançlarının izdüşümünden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Maniheistler'in âlemin Nur ve Zulmet'ten oluştuğuna dair iddialarına yer veren Râzî, onların iddialarına akli delillerle karşı çıkar. Maniheistler'in âlemdeki cisimleri gölgesi olup kendisi dışında üzerine ışık düşenleri gizleyen ve gölgesi olmayıp ışık veren (aydınlatan) olmak üzere iki kısma ayırarak gölgesiz olanlar üzerinde Zulmet'in, gölgesi olanlara da Nur'un galip olduğunu ileri sürmeleri ona göre mantıklı değildir. Çünkü gölgesi olmayan tüm cisimler aydınlatici değildir. Örneğin havanın gölgesi yoktur ve o Maniheistler'in iddialarının aksine aydınlatici da değildir. Yine bütün cisimlerin gölgeli veya ışık veren şeklinde sadece bu iki kategoriden müteşekkil olduğu kabul edilecek olursa, teklik-çiftlik ve bu ikisinin dışında cisimlerde bulunması gereken niteliklerin varlığını da reddetmek gerekecektir. Bu sınıflandırmanın kabul edilmesi cisimlerin bir kısmının Nur bir kısmının da Zulmet'ten oluşmasını icap ettirir. Oysa bunu kabul etmekle Maniheistler, âlemin oluşumu hakkında ileri sürdükleri kendi iddialarıyla çelişmektedir. Bu çelişkiye dikkat çekmek isteyen Râzî, onlara iki soru yöneltir: Birincisi, âlemdeki cisimler niçin Nur ve Zulmet'in karışımından meydana gelmektedirler? İkincisi ise bazı cisimlerin sadece Nur'dan bazılarının da sadece Zulmet'ten oluşması niçin mümkün olmasın? Râzî'ye göre cisimlerin sadece Nur ve Zulmet'in karışımından oluşması öyle açık

⁸³ Bâkîllânî, *Tembid*, 79-80.

⁸⁴ Bâkîllânî, *Tembid*, 80.

bir durum ki onun yanlış olduğu zorunlu olarak bilinen bir husustur. Yani bunun için herhangi bir delil veya çıkarsamaya ihtiyaç bile yoktur.

4.2. Kozmosun Kıdeminin İmkânsızlığı

Eş'arî geleneğe bağlı kelamcıların, Maniheistler'in âlem tasavvurlarını, kıdem-hudus konusu bağlamında ele aldıkları görülmektedir. Onlar, cisimlerin kıdemine ilişkin Maniheist iddiayı, temel tartışma alanlarından biri olarak belirlemişlerdir. Râzî, Maniheistler'in Nur ve Zulmet'in karışımından oluştuğunu iddia ettikleri cisimleri kadim kabul etmelerini kendi görüşleriyle çelişkili bir durum olarak değerlendirir. Bu konuda Râzî, onları bu yargıya götüren iki nedene değinir: Birincisi onlara göre Nur sürekli olarak Zulmet'ten kurtulma isteğindedir. Çünkü ezelde onun için karışım söz konusu olsaydı, ezeli halinin yok olmasını isteyen olmazdı. Ancak Râzî'ye göre ezelde birbirinden ayrı (tebâyûn) olan bu iki varlıktan biri, diğerinden tebâyûnun terki olan imtizacı istemiştir. Eğer ezeli ayrılığı terk etme isteği mümkün ise bunun aksi olan ezeli birleşmeyi terk etme isteği de gayet mümkündür.

İkinci olarak düalistler, parlak cisimlerin hafif ve yükselen, karanlık cisimlerin ise ağır ve alçalan olduğu görüşündedirler. Bu nedenle âlemdeki her şey karışımdan-kirden arınmak için yükselmektedir. Her ne kadar Zulmet ile karışmış olsa da Nur daima ona galip gelecektir. Râzî'ye göre bu düşünce de kendi içinde tutarsızlık içermektedir. Zira Nur kendi tabiatı gereği yükselmekte, Zulmet de kendi yapısı gereği alçalmakta ise imtizaçtan söz edebilmek için, o zaman biri diğeriyle bazı zamanlarda birleşmeye engel olmamaktadır ki bu, tüm zamanlarda onu engelleyicinin olmamasını gerektirir. Çünkü bir şey hakkındaki hüküm zamanın geçmesiyle değişmez.⁸⁵ Dolayısıyla alçalma ve yükselme tabiatlarına haiz Nur ve Zulmet'in karışımını iddia etmek mantık kurallarına aykırılık teşkil etmektedir.

Sonuç

Maniheistler'in ezeli kabul ettikleri Nur ve Zulmet hakkında karışma ve ayrılmayı savunmaları mantık açısından açık bir çelişkidir. Çünkü karışma

⁸⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, 1/536-537.

ve ayrılma bir hudûs alametidir. Nitekim ayrı halde iken karışmak, veya karışık haldeyken ayrışmak, bir değişim ve dönüşüm demektir. Değişim ve dönüşüm ise hudûs alametlerinden olup ancak hâdis varlıklar için söz konusu olduğundan kadim bir varlık için düşünülmesi imkânsızdır. Dolayısıyla Maniheistler'in kadim olduğunu iddia ettikleri Nur ve Zulmet hakkında karışma ve ayrılmayı ileri sürmeleri kendi içinde çelişen mantıksız bir iddiadan ibarettir.

Mekân ve eylem olarak da birbirinin karşıtı olan Nur ve Zulmet güçlerinin karışma eyleminde bulunması hem irade hem de tabiatları itibariyle de çelişki arz etmektedir. Eş'arî kelamcılar, karşımın mahiyetinin hayır veya şer olması ihtimalinden hareketle bunu gerçekleştiren iradeyi sorgulamışlardır. Karşımın mahiyetinin şer olması, eylemlerinin tümü hayır olan Nur'un tabiatıyla çatışırken, hayır olması hali de daima kötü eylemde bulunan Zulmet'in tabiatıyla örtüşmemektedir. Mekân olarak yukarıda olan Nur'un eylemi yükselmek, aşağıda olan Zulmet'in eylemi ise alçalmak olduğundan bunların karışması aklen mümkün değildir. Çünkü zıt tabiatteki Nur ve Zulmet arasında gerçekleşecek olan tek durum, aralarındaki ayrılığın artmasından başka bir şey değildir. Eş'arî kelamcılar ulûhiyetin basitliği prensibinden hareketle bölünme veya birleşmenin ilahlıkla bağdaşmadığını savunmuşlardır. Dolayısıyla varlıkları (eşyaları) yaratan, düzenleyen, onlar üzerinde egemen olan ve idare eden, istediğinde onları birleştiren ve ayıran kudretin tek olması gerekmektedir.

Maniheistler'in, kozmosun Nur ve Zulmet'in karışımından meydana geldiğine dair iddiaları, Eş'arî âlimler tarafından delil ve mesnetten yoksun görülmüştür. Çünkü Nur ve Zulmet merkezli düalist âlem tasavvuru, her iki ilahın da ontolojik yapılarından dolayı problem içermektedir. Dolayısıyla kozmosun oluşumunu yapı, mekân ve eylem itibariyle birbirine tamamen zıt olan iki tanrısal tözle açıklayan düalist anlayış saçmalaktan başka bir şey değildir. Diğer taraftan âlemin kendine özgü kuruluşuyla, yapısında görülen düzen ve ahengin devamlılığı, onun birden fazla ilahın emrine giremeyeceğinin açık bir kanıtıdır. Çünkü aksi durumda söz konusu ilahlar arasında anlaşmazlık çıkacak ve her ilâh, kozmosu kendi hükümranlığı altına almak için karşısına çıkacak rakiplerini yenmek isteyecektir. Eş'arîler,

Maniheistler'in Tanrı tasavvurları ve kozmos anlayışlarındaki tezatlıkları çoğunlukla temânu' delilini kullanarak tenkit etmişlerdir.

Maniheistler'in tümüyle mitolojik unsurlar içeren düalist âlem tasavvurunun en büyük açmazı, âlemin ontolojik varlığını mahiyet itibariyle kadim olduğuna inandıkları ilahi tözlerin karışımına dayandırmalarıdır. Bu iddia birkaç açıdan çürütülmüştür. Kozmosu oluşturan cisimlerin araz özellikler taşıması nedeniyle âlemin kendisinin hâdis olması, Maniheistler'in kadim âlem tasavvurunu geçersiz kılmaktadır. Eş'arî kelamcılar, kendi dönemlerindeki atom nazariyesinden de istifade ederek âlem ve içindeki cisimlerin hâdis varlıklar olduğunu vurgulamışlardır. Dolayısıyla asılları itibariyle cisim olan Nur ve Zulmet'in ezeli olduğunu ileri süren Maniheist anlayışın realiteyle örtüşür bir tarafı bulunmamaktadır. Ayrıca âlemdeki tüm varlık çeşitliliğini ve zenginliğini sadece bu iki töze indirgemenin mantık açısından izah edilir bir tarafı bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Afifi, Ebu'l-A'lâ Afifi. *Tasavvuf İslam'da Manevi Devrim*. çev. H. İbrahim Kaçar - Murat Sülün. İstanbul: Risale Basın-Yayın, 1996.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin Ed-Devvâni: Ahlaki, Siyasi, Felsefi, Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvâni'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 217M.S.
- Akman, Mustafa. *İbn-i Arabî, Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.
- Alzog, John. *History of The Church*. New York: Benziger Brothers, 1912.
- Ay, Mahmut. "Nur Kavramından (24/35) Nur Metafizikine: Pragmatik Okumalar ve Eleştirisi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 25/2 (2014), 97-107.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Darü'l-Âfaki'l-Cedide, 1982.
- Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *el-İnsâf*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li'l-Turâs, 3. Basım, 2000.

- Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbu temhidi'l-evâil ve telhisi'd-delâil*. Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Bihlmeyer, Karl - Tuchle, Herman. *I-IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*. çev. Antun Göral. İstanbul: Güler Matbaası, 1971.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*. thk. Carl Eduard Sachau. Leipzig, 1878.
- Burkitt, Francis Crawford. "The Religion of the Manichees". *The Journal of Religion* 2/ (1922).
- Bürgel, J. Christoph. "Müslümanların Diğer Dinlere Bakışı". çev. Fuat Aydın. ed. Jacques J. Waardenburg. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Cahall, Perry J. "History of Church I. Early". *New Catholic Encyclopedia Supplement*,. ed. Robert L. Fastiggi. USA: Gale, 2010.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Kitâbu'l-hayevân*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion*. Philadelphia: Presbyterian Board of Publication, 1813.
- Can, Seyithan. "İlâhî Sıfatlar Probleminin Ortaya Çıkışında Çok Kültürlü Ortamın Etkisi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (30 Aralık 2020), 430-450. <https://doi.org/10.18403/emakalat.801502>
- Challaye, Felicien. *Dinler Tarihi*. çev. Semih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1960.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Abdülmelik b. Abdillâh. *eş-Şâmil fi usûli'd-din*. thk. Ali Sami en-Neşşâr vd. İskenderiye: Münşeâtü'l-Maârif, 1969.
- De Boer, Tjitze J. *İslam'da Felsefe Tarihi*. çev. Yaşar Kutluay. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Demir, Hilmi. "Mâverâünnehirin Dini-Politiği ve Mâtürîdî'nin Yeri: Maniheizm ve Gnostikler". *Uluğ Bir Çınar İmam Mâtürîdî Uuslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. ed. Ahmet Kartal. İstanbul: Doğu Araştırmaları Merkezi, 2014.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târihu'l-cedel*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1980.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.

- Esmailpour, Abolqasen. "Manichaeism and Creation Myth". ed. Victor H. Mair. *Sino-Platonic Papers* 156 (2005).
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitabu'l-luma' fi'r-reddi ala ehli'z-zeygi ve'l-bida'*. thk. Hamude Gurabe,. Mısır: Matbatu Mısır Şirketü Musâheme Mısıriyye, 1955.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-islamiyyin ve ihtilafî'l-musallin*. Almanya, 3. Basım, 1980.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Risâletü ilâ ehli's-sağr bi bâbi'l-ebvâb*. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1413.
- Gnoli, Gherardo. "Manichaeism: An Overview". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. C. 8. USA: Thomson Gale, 2005.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi, 1998.
- Gündüz, Şinasi. "Maniheizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Güngör, Harun. "Maniheizm". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 145-166.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Kitâbu'l-fihrist li'n-Nedîm*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997.
- İcî, Abdurrahman b. Ahmed el-. *el-Mevâkıf fi İlmi'l-keâm*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- Kâdi Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Mugni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (el-Fırak Gayr-ı İslamiyye)*. thk. Muhammed Mahmud Kasım. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1958.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu Ve Gelişimine Etki Eden Faktörler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 179-227. <https://doi.org/10.17120/omuifd.63274>
- Kazanç, Fethi Kerim. "Yeni Eflatuncu Felsefede Gnostik Unsurlar ve Tesirler". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (İÜİF) Kalem Anabilim Dalı XVII. Kalem Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı & Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt. Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası, 2012.
- Küçük vd., Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Berikan Yayınevi, 2015.

- Le Coq, A. von. *Türkçe Mânî Elyazuları*. çev. Fuat Köseraif. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- Mağribî, Ali Abdulfettah el-. “Kadim Doğu Düşüncesi İle İslam Düşüncesi Arasındaki İlişki Üzerine”. çev. İbrahim Aslan. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 125-154.
- Martin, Sean. *The Gnostics The First Christian Heretics*. Spain: Pocket Essentials, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Kitabü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- Melâhimî, Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed el-. *el-Mu'temed fi uşûlî'd-din*. thk. Martin McDermott - Wilferd Madelung. London: el-Hudâ, 1991.
- Mitchell vd., Charles Wand. *Ephraim's prose refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan*. London: Williams and Norgate, 1912.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2002.
- Oort, Johannes van - Jones, Lindsay. “Manichaeism: Manichaeism And Christianity”. *Encyclopedia of Religion*. C. 8. USA: Thomson Gale, 2005.
- Oymak, İskender. “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 67-97.
- Öz, Mustafa. “Deysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/270-272. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebi Bekr Fahrüddin er-. *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyetî'l-usûl*. thk. Abdüllatif Saîd Fûde. Beyrut: Dâru'z-Zehâir, 2015.
- Rudolph, Kurt. “Maniheizm”. çev. Mustafa Bıyık. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002), 378-393.
- Sarıkoçoğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Fakülte Kitapevi Yayınları, 2004.
- Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. ed. Recep Kibar. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1997.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emîr Ali Mehnâ - Ali Hasan Faûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 2001.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b Abdilkerîm el-. *Nihâyetü'l-ikdam*

- fi İlmi'l-kelâm*. thk. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Şenay, Bülent. "Merküniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/207-208. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Taraporewala, Irach J. I. *Zerdüşt Dini*. çev. Nice Damar. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 3. Basım, 2011.
- Tardieu, Michel. *Manichaeism*. USA: University of Illinois Press, 2008.
- Wilken, Robert L. "Marcion". *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. C. 8. USA: Thomson Gale, 2005.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Zerrinküb, Abdülhüseyn-i - Yıldırım, Nimet. "Antik İran'ın Mirâsı". *Doğu Esintileri* 5 (2016), 133-173.